

Психологічна експертиза потерпілого як засіб
доказування цивільного позову про
компенсацію моральної шкоди

О.В. Крикунов,

викладач юридичного факультету Львівського
національного університету імені Івана Франка

Вчителеві — академіку Нору Василю Тилуфійовичу — присвячується

Проблема доказової діяльності у позовному провадженні про компенсацію моральної шкоди є актуальною з точки зору теорії права та практики правозастосування. Адже новизна інституту компенсації моральної шкоди, психологічна природа фактів, що підлягають дослідженню, відсутність усталеної практики доказування у справах даної категорії ускладнюють застосування цього способу захисту прав.

Верховний Суд України вказав, що чинне законодавство не визначає певних засобів доказування моральної шкоди та пов'язаних із нею обставин¹. Аналіз кримінально-процесуального закону свідчить, що будь-яких обмежень щодо використання джерел доказів при розгляді цивільного позову про компенсацію моральної шкоди ним не передбачено. Не виробила їх і практика. Слід зауважити, що, як правило, єдиним джерелом прямих доказів заподіяння страждань та їх характеру є показання потерпілого. Проте суд не може обґрунтувати свої висновки лише показаннями однієї зі сторін позовного провадження, не підтвердженими іншими об'єктивними даними. Крім того, показання потерпілого про заподіяння злочином моральної шкоди, як і кожен доказ, мають перевірятися.

У цьому сенсі висновок експерта про обсяг заподіяних потерпілому страждань, їх інтенсивність, являючи собою наукове обґрунтування рішення, прийнятого судом за цивільним позовом про компенсацію моральної шкоди, є надзвичайно важливим джерелом доказів, яке дозволяє обмежити сферу дискреції (розсуду), що органічно притаманна оціночній діяльності суду в контексті даного виду позовного провадження. Зокрема, висновок гарантує право потерпілого на адекватну обсягові його страждань компенсацію та забезпечує охорону майнових прав відповідача за цивільним позовом про компенсацію моральної шкоди. З огляду на це комплексне правове значення експертизи психічного стану потерпілого, особливостей його сприйняття, оцінки та емоційного реагування не можна недооцінювати.

Ми не можемо погодитись із зауваженням В.Я. Понаріна про те, що судова експертиза є лише потенційним засобом визначення обсягу моральної травми, оскільки сучасний стан науки не забезпечує якісне її проведення². Практика призначення психологічної експертизи у провадженні за позовом про компенсацію моральної шкоди досить поширена у світі. Експерти-психологи до участі у цьому провадженні залучаються у США, Англії, Німеччині³. Показово, що в рішенні Європейського суду з прав

людини у справі Т. та В. проти Об'єднаного Королівства, ухваленому 16 грудня 1999 р., є посилання на дані психіатричної експертизи, які засвідчували переживання обома потерпілими посттравматичного стресового синдрому⁴. Доцільність проведення психологічної експертизи потерпілого визнається і в Україні (так, В.П. Паліюк наводить приклади проведення психологічних експертиз у судовій практиці⁵).

Вітчизняне законодавство також передбачає експертне дослідження психологічного стану потерпілого щодо наявності моральної шкоди. Йдеться, зокрема, про підпункт «д» п. 1.1 Порядку встановлення медико-соціальними експертними комісіями ступеня втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане із виконанням трудових обов'язків (затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22 листопада 1995 р. № 212)⁶. У п. 17 Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» (затверджене наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України та Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 р. № 6/5/3/41) передбачено право суду призначити належну експертизу, якщо для з'ясування обставин щодо наявності у громадянина моральної шкоди виявлено потребу в спеціальних знаннях⁷. Існування цих норм засвідчує розуміння законодавцем необхідності особливого процесуального підходу до застосування інституту компенсації моральної шкоди, який повинен ґрунтуватися на дослідженні емоційного стану та психологічних особливостей потерпілого. Верховний Суд України рекомендує в необхідних випадках для з'ясування обставин, що стосуються

1. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995-1998). Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ / Відп. ред. П.І. Шевчук. - К., 1998. - С 149.

2. По нар ин В.Я. Защита имущественных прав личности в уголовном процессе России. - Воронеж, 1994. - С. 84.

3. Эр делевский А. М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. - М., 1997.-С. 12, 40, 54.

4. Рішення Європейського суду з прав людини : Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства // Право України. - 2000. - № 7. - С. 125.

5. П а л і ю к В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда. - 2-е изд., испр., доп. - К., 2000. - С. 75.

6. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі / Відп. ред. П.І. Шевчук. - К., 1998. - С 611.

7. Бюлетень нормативних актів міністерств і відомств України. -1996. - № 5. - С 67.

заподіяної моральної шкоди, призначати відповідну експертизу (судово-медичну, психологічну тощо)⁸. Отже, суб'єкт правозастосування може призначити експертне дослідження психологічного стану потерпілого при провадженні за цивільним позовом про компенсацію моральної шкоди, посилаючись на ст. 75 КПК.

На практиці психологічна експертиза потерпілого в позовному провадженні про компенсацію моральної шкоди майже не провадиться. Це пояснюється новизною правової проблеми, становленням процесуальної форми розгляду та вирішення таких позовів. Громадяни і суб'єкти правозастосування недостатньо поінформовані про можливості психологічної експертизи щодо доказування значеного виду позову. Тому потерпілі, позивачі, відповідачі, їх представники, обвинувачений та захисник не заявляють таких клопотань. Посадові особи не призначають психологічних експертиз потерпілого з власної ініціативи або ж не включають у постанову про її призначення питань, що пов'язані з емоційним реагуванням потерпілого, психологічними наслідками злочину. Це підтверджується таким прикладом. У кримінальній справі за фактом замаху на зґвалтування було призначено психологічну експертизу потерпілої Г. Питання, поставлені перед експертом, не були пов'язані з дослідженням її емоційно-психологічного стану після вчинення злочину, хоча у провадженні вже був заявлений цивільний позов про компенсацію моральної шкоди. І все ж експерт констатував у висновку, що увага потерпілої сконцентрована на погіршенні стану здоров'я, яке є джерелом негативних переживань⁹.

Таку незадовільну ситуацію із доказуванням моральної шкоди необхідно усунути шляхом надання статусу обов'язкової психологічної експертизи емоційного стану потерпілого, якщо останній стверджує, що йому заподіяно злочином моральні страждання. Залучення фахівця-психолога зумовлюється тим, що визначальне значення у реагуванні індивіда на стресову ситуацію мають не зовнішні, а внутрішні, особистісні умови та процеси, а їх діагностика потребує застосування наукових методик і подальшого аналізу одержаних результатів. Адже лише психолог, аналізуючи особу потерпілого, може на основі спеціальних знань правильно оцінити характер та ступінь його душевних страждань. Запровадження такого правового режиму забезпечить наукову обґрунтованість висновків слідчого та суду. Навіть якщо слідчий чи суддя мають достатні знання з психології, вони не можуть застосовувати їх для одержання доказів через пряму заборону поєднувати процесуальні функції (статті 54, 56 КПК).

Висновок експерта-психолога щодо характеристики заподіяної потерпілому моральної шкоди разом з іншими зібраними доказами створює більш «міцний» інформаційний базис, підвищує надійність висновків слідчого та суду за цивільним позовом про її компенсацію. Невикористання такого джерела доказування призводить до недостатності доказового матеріалу, ставить під сумнів обґрунтованість вирішення цього позову по суті. За висновками В. Белоконєва, а також С.М. Антоєв та О.М. Кокуна, визначення глибини й характеру моральної шкоди не може вважатися достатньо обґрунтованим без проведення психологічної експертизи потерпілого¹⁰.

Згідно з п. 127 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз (затверджені наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5) головними завданнями психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис

характеру, емоційних реакцій та станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та її індивідуальних властивостей тощо". Об'єктом дослідження експерта-психолога у контексті застосування норм про компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі буде особа потерпілого після вчинення злочину. Встановлення глибини змін у особистісних структурах може вимагати і ретроспективного дослідження.

В.С. Землюков висловив думку, що методи визначення глибини переживань повинні ґрунтуватися на тому, що емоції знаходять не лише психологічний, а й фізіологічний прояв. На нашу думку, найбільш достовірно визначити обставини, пов'язані з астенічним (негативно забарвленим) емоційним станом, можна за допомогою психолого-фізіологічної експертизи, яка досліджує два аспекти реагування особи на злочин: емоційний та фізіологічний. Адже науці давно відомо, що людина реагує на подразники саме у такому комплексі. Зокрема, Г. Сельє та А. Кенон називали об'єктивними ознаками стресового стану біохімічні зміни в організмі, що компенсують відхилення від емоційної норми на рівні обміну речовин. Такі фізіологічні реакції організму на психотравмуючий подразник можна об'єктивно виміряти¹².

У разі заподіяння моральної шкоди злочином, що спричинив тілесне ушкодження, у тому числі психічний розлад, варто призначити медико-психологічну та психолого-психіатричну експертизи. Предмет їх дослідження у частині, що стосується психічного стану потерпілого, повинен охопити психологічні наслідки наявної чи перенесеної соматичної або психічної хвороби, розладу психічної діяльності, втрати органа, знівечення обличчя тощо.

Важливим джерелом доказів у провадженні про компенсацію моральної шкоди виступають продукти творчості потерпілого, зокрема листи, нотатки тощо. Висновки про емоційний стан потерпілого можна зробити на підставі аналізу змісту документа, оскільки побудова, стиль та форма тексту останнього також несуть певну інформацію про стан його автора. Так, професори В.Т. Нор та М.В. Костицький зазначають, що психолінгвістична експертиза здатна охарактеризувати емоційний стан особи під час написання певного тексту¹³.

У межах предмета відповідної психологічної експертизи потерпілого слід виділити такі групи значущих обставин: 1) закономірності та індивідуальні особливості перебігу психічних процесів сприйняття, оцінки, запам'ятовування та відтворення обставин, що мають юридичне значення. Головною метою цього напряму експертного дослідження є встановлення здатності потерпілого адекватно сприймати злочин з урахуванням

8. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995-1998). Правові позиції щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ. - С149.

9. Архів Галицького районного суду м. Львова. Справа № 1-14/99.

10. Белоконев В. Возмещение морального ущерба военнослужащим // Юридичний вісник України. - 1997. - № 51 (129). - С 24; Антоєв С.М., Кокуна О.М. Відшкодування моральної шкоди: психологічні аспекти // Адвокат. - 1998. - № 4. - С19.

11. Кримінально-процесуальний кодекс України з постановними матеріалами / Відп. ред. В.П. Шибіко. - К., 2000. - С 672.

12. Землюков С. В. Уголовно-правовые проблемы преступного вреда. - Новосибирск, 1991. - С. 174; Лукьянов В.С. Эмоции и здоровье. - М., 1966. - С. 38; Сельє Г. Стресс без дистресса / Пер. с англ. - М., 1979. - С. 13.

13. Нор В.Т., Костицький М.В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. - К., 1985. - С. 45.

його віку, інтелектуального та емоційного розвитку, стану сенсорних органів центральної нервової системи, їх «порогу чутливості»¹⁴; 2) стійкі індивідуально-психологічні особливості потерпілого. У цій частині дослідження експерт повинен з'ясувати темперамент, характерологічні риси особи (наприклад, емоційність, тривожність тощо), особливості інтелектуальної та емоційно-вольової сфери (сила та швидкість нервових процесів, вид, глибина емоційних реакцій, тип пам'яті, уваги)¹⁵, а також стійкість до стресогенних та психотравмуючих впливів. При дослідженні характеристик моральної шкоди важливе значення має з'ясування наявності «емоційної глухоти». За спостереженнями професорів В.Т. Нора і М.В. Костицького, цю особливість емоційної сфери можна констатувати у разі стереотипності мислення, загальмованості та слабкості емоційного реагування, незначної емоційної насиченості мови й поведінки¹⁶. Встановлення експертами даної обставини є підставою для компенсації моральної шкоди у символічному розмірі або відмови у задоволенні відповідного цивільного позову; 3) емоційні реакції та стани психіки потерпілого, викликані екстремальними умовами злочину, їхній вплив на інтелектуальну та емоційно-вольову сфери. Зокрема, психолог має визначити сферу негативних змін, наявність акумуляції емоційного збудження, афект страху, стан стресу, фрустрації, кризи, їх інтенсивність. Якщо негативний емоційний стан потерпілого є психологічно домінантою, експерт повинен констатувати це і проаналізувати причинно-наслідковий зв'язок між таким станом та злочинним посяганням¹⁷.

Особливий теоретичний та практичний інтерес становить етап формулювання слідчим і судом питань для вирішення експертом, оскільки їх зміст визначає напрями та межі експертного дослідження. Творчий підхід до формулювань, запропонованих у п. 127 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, деталізація їх у контексті компенсації моральної шкоди дозволили нам окреслити орієнтовний перелік питань експертові, відповіді на які дають можливість не тільки підтвердити показання потерпілого про наявну моральну шкоду, а й одержати додаткову інформацію: 1) чи здатний потерпілий, з урахуванням його емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку, адекватно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них показання; 2) чи вплинули (і яким чином) характерологічні риси, індивідуальні властивості психічних процесів або стан сенсорних процесів на адекватність сприйняття потерпілим змісту та особливостей ситуації, на їх відтворення у показаннях; 3) чи притаманні особі емоційна надуразливість, надмірна акцентуація на особистих проблемах або, навпаки, «емоційна глухота»; 4) чи відбулися внаслідок злочинного посягання негативні зміни в інтелектуальній та (чи) емоційно-вольовій сферах психіки потерпілого, які перешкоджають активній самореалізації, соціальному функціонуванню його як особистості; 5) яку форму має негативний емоційний стан психіки потерпілого та чи є він психологічно домінантою у свідомості, яка його інтенсив-

Summary

The article deals with the problem of proving demands of moral damage refunding, in particular peculiarities of using special psychological knowledge in corresponding claim proceeding in criminal judicature was analyzed as well as the chain of practical recommendations were proposed.

ність; 6) яким є прогноз щодо зворотності негативних змін у психіці потерпілого?

Даний перелік може доповнюватися іншими необхідними питаннями, які, проте, не повинні містити формулювань етичного чи юридичного характеру. Ця загально-визнана теза у контексті психологічної експертизи в позовному провадженні про компенсацію моральної шкоди не дозволяє порушити перед експертом питання про «моральне обличчя» позивача чи обвинуваченого, морально-етичну оцінку їх діянь, а також про розмір достатньої компенсації потерпілому, оскільки згідно з ч. 2 ст. 440' ЦК останнє питання вирішує суд.

У правовій експертології та криміналістиці усталеною є думка про те, що психологічні експертизи необхідно проводити комісійно і лише у спеціальних установах. Науковці пояснюють таку позицію надзвичайною складністю та динамічністю об'єкта дослідження — психіки людини. Воно може вимагати застосування спеціальної апаратури чи створення психологічно нейтральної обстановки. Колективне дослідження дозволяє уникнути помилок, можливих при індивідуальній оцінці психологічних наслідків злочину щодо потерпілого¹⁸. Проте ця рекомендація не може бути реалізована, оскільки згаданих установ і досі немає.

На завершення розглянемо етичний аспект експертного дослідження психічного стану потерпілого у позовному провадженні даного виду. По-перше, проведена психологічна експертиза може бути лише за згодою потерпілого, оскільки, як зазначено у ч. 3 ст. 28 Конституції України, жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням. По-друге, об'єктом дослідження психологічної експертизи є людина як носій психіки. Гносеологічна особливість проведення такої експертизи полягає в необхідності двостороннього контакту між експертом і потерпілим, вільний обмін інформацією. Зрозуміло, що реально досягти цього можна лише тоді, коли потерпілий добровільно бере участь у психологічному дослідженні. Особливу увагу психологічному, емоційному самопочуттю потерпілих слід приділяти в разі заподіяння моральної шкоди насильницькими, статевими злочинами. Як правильно зазначає Ф.С. Сафуанов, грамотно організована психологічна експертиза потерпілого виконуватиме не лише гносеологічну, а й терапевтичну функцію¹⁹.

14. Нор В.Т., Костицкий М.В. Знач. пр. - С19; Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. - Львов, 1987. - С. 84; Мельник В.В., Яровенко В.В. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы. - Владивосток, 1990. - С. 76.

15. Нор В.Т., Костицкий М.В. Знач. пр. - С. 19; Мельник В.В., Яровенко В.В. Знач. пр. - С. 18; Васильев В.П. Юридическая психология. - СПб., 1998. - С. 41.

16. Нор В.Т., Костицкий М.В. Знач. пр. - С. 37.

17. Аврамцев В.В., Посадков Ф.И. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе // Юрист. -1997. - № 4. - С. 18; Грошевой Ю.М. Психологическая экспертиза на предварительном следствии // Криминалистика и судебная экспертиза. -1970. - Вып. 7. - С. 126.

18. Нор В.Т., Костицкий М.В. Знач. пр. - С. 49 - 50; Петелин Б. Основание и порядок назначения судебно-психологической экспертизы // Советская юстиция. -1974. - № 8. - С. 10.

19. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. -М., 1998. -С. 94.